

ԱՆՏԻՊ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՄԸ ՏԱՐՍՈՆԻ ՄԱՍԻՆ (1898)

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ (mihran.min@gmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Հայոց Յեղասպանութենէն եւ հայ ժողովուրդի հայրենագրկումէն ետք, սփիւռքահայ մտաւորակութեան եւ հայրենակցական միութիւններու գլխաւոր նպատակներէն մէկը եղաւ կորուսեալ հայրենիքի յիշատակը յաւերժացնել, որ դրսեւորուեցաւ առաւելաբար յուշագրութիւններու եւ յուշամատեններու պատրաստութեամբ եւ հրատարակութեամբ: Եւ այսպէս, յաջորդաբար լոյս տեսան Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ տասներեակ հայկական կամ հայաբնակ բնակավայրերու տեղագրութեան, պատմութեան, ընկերային, կրթական, եկեղեցական, մշակութային անցեալին եւ Յեղասպանութեան նուիրուած հատորներ, որոնք, գէթ մասամբ, կրցան փրկել հայրենի բնակավայրին անցեալ պատմութիւնը¹:

Այդուհանդերձ այլեայլ պատճառներով, օրին պատրաստուած բազմաթիւ յուշամատեններ մնացին անտիպ ու ցարդ կը գտնուին իրենց հեղինակներու ժառանգորդներուն մօտ կամ արխիւային զանազան հաւաքածոներու մէջ:

Հատորի տեսքով պատրաստուած աշխատութիւններու կողքին, ստեղծուեցան նաեւ նոյն թեմաներով փոքրածաւալ երկեր, որոնք եւս, քաղաքի մը կամ գիւղի մը հայութեան անցեալին նուիրուած աշխատանքներ են: Անոնցմէ շատեր օրին տպագրուեցան հայ պարբերական մամուլի էջերուն, ուրիշներ կցուեցան հրատարակուած «Յուշամատեն»ներուն ու դարձան անոնց բաղկացուցիչ մաս, մինչ երրորդ մաս մը մնաց անտիպ: Փոքրածաւալ այդ գործերը եւս կարելի է հայրենի պատմութիւնը փրկելու իմաստով, որովհետեւ անոնք յաճախ անդրադարձած են այնպիսի թեմաներու, որոնց վրայ ուշադրութիւն չեն դարձուցած ընդարձակ յուշամատենները, երբեմն ալ նուիրուած են այնպիսի բնակավայրերու, որոնք ընդհանրապէս չեն ունեցած իրենց յատուկ յուշամատեններ:

Այսու կը սկսինք հրատարակել այս *Հանդէսի* ծաւալին յարմարող եւ Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ ու Փոքր Ասիոյ հայկական բնակավայրերուն նուիրուած զանազան անտիպ գործեր, որոնք կրնան նպաստել այդ բնակավայրերու տեղագրութիւնն ու հայութեան անցեալը աւելի լաւ ուսումնասիրելու եւ ճանչնալու գործին:

¹ Հայրենակցական զանազան հրատարակութիւններու ամփոփ մատենագիտութիւնը տե՛ս՝ Mihran Minassian, "Tracking down the past. The memory book ("Houshamadyan") genre a preliminary bibliography", *Houshamadyan. Ottoman Armenians Life, culture, society, vol. 1*, Houshamadyan publication, Berlin, 2014, էջ 235-64:

Երբեմն դարու մը վաղեմութիւն ունեցող այս գրութիւնները ցարդ կը պահեն իրենց արժէքը, եւ անպայման արժէ որ լոյսին գան, որովհետեւ Երկրին վերաբերող որեւէ յիշատակարան պէտք է հանրայնացնել:

Այդպիսի փոքրածաւալ անտիպ գործերու կարելոր հաւաքածոյ մը պահուած է Երեւանի Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի (ԳԱԹ) Թորոս Ազատեանի ֆոնտին մէջ, որուն մէկ մասը 1898-1900ին զանազան վայրերէ եւ զանազան հեղինակներէ Պոլսոյ *Բիւրակն* (1882-1908) հանդէսին ղրկուած գրութիւններ են:

Յիշեալ հանդէսը շրջան մը դարձած էր զուտ ազգագրական հանդէս, եւ այս գրութիւնները, հրատարակութեան համար անոր ղրկուած գործեր են, ինչպէս կը տեսնուի կարգ մը յօդուածներու կից թերթի խմբագրին յղուած նամակներէն: Անոնցմէ շատերը մնացած են անտիպ, որովհետեւ կիսաւարտ յօդուածներ ըլլալով, խմբագրութիւնը թերթին միջոցաւ խնդրած է անոնց հեղինակներէն որ փութացնեն անոնց շարունակութիւնները, որպէսզի կարելի ըլլայ հրատարակել զանոնք, բայց, կը թուի շարունակութիւնները չղրկուելով գրութիւնները մնացած են անտիպ, որմէ ետք, անցած են պոլսաբնակ Յովհաննէս քինյ. Մկրեանին, ու անոր թողօնին հետ, աւելի ետք սեփականութիւնը դարձած Ազատեանի, որուն մահէն ետք, անոր արխիւային հաւաքածոյին հետ հանգրուանած են ԳԱԹ:

Ստորեւ հրատարակուող գրութեան հեղինակ Յ. Օ. Մանժիկեանի մասին կարելի չեղաւ որեւէ տեղեկութիւն գտնել: *Բիւրակն* մէջ իրմէ գտանք միակ յօդուած մը միայն, «Երզնկայի «Գրիգոր Լուսաւորչի Վանքը»»² վերնագրով, ղրկուած Տարստնէն: Մեզի այնպէս կը թուի որ ան բնիկ տարսոնցի կրնայ չըլլալ, ու հաւանաբար իոն գաղթած է 1898էն ընդամէնը քանի մը տարի առաջ, որովհետեւ այս գրութեան մէջ տեղ մը, անդրադառնալով Տարստնի հայ աւետարանական համայնքի յառաջընթացին, գրած է թէ «...մինչդեռ ասկէ հինգ տարի առաջ հազիւ 20, 25 տուն կայ եղեր», ինչ որ ենթադրել կու տայ որ ինք 1898էն հինգ տարի առաջ Տարստն չէր գտնուեր: Մեր վարկածը հաստատող նմանօրինակ քանի մը այլ ակնարկութիւններու եւս կը հանդիպինք գրութեան մէջ:

Իդէպ, Մանժիկեան արհեստով լուսանկարիչ է, եւ իրմով այդ գեղեցիկ արուեստով պարապած հայ վարպետներու ցանկը կը համալրուի ցարդ անձանօթ նոր անունով մը:

Աւելցնենք, որ Տարստնի հայութեան մասին մեզի ծանօթ տպագիր աղբիւրները շատ սակաւաթիւ են. ունինք ընդամէնը քանի մը ամփոփ թղթակցութիւններ ու գրութիւններ եւ տեղւոյն Գոլէճի քանի մը նախկին

² Յ. Օ. Մանժիկեան, «Երզնկայի «Գրիգոր Լուսաւորչի Վանքը»», *Բիւրակն*, Կ. Պոլիս, 15 Հոկտեմբեր 1898, էջ 648-50:

ուսանողներու յուշագրութիւններ միայն³, այնպէս որ, այս հրատարակութիւնը կրնայ մասամբ գոցել գոյութիւն ունեցող այդ բացը:

Գրութիւնը հրատարակութեան տուած ենք նոյնութեամբ, առանց որեւէ լուրջ փոփոխութեան: Ուղղած ենք միայն հանդիպող ուղղագրական վրէպներն ու կէտադրութիւնը՝ բնագիրը անելի ընկալելի դարձնելու համար, եւ մեր կողմէ անցուցած ենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ:

Գործին բնագիրը կը պահուի ԳԱԹի Թորոս Ազատեանի ֆոնտ, 16/III:

Տարսն

Տարսն շատ հին քաղաք մ'է, ունի բարեբեր դաշտ մը, խաղողի այգիներ եւ գեղեցիկ պարտէզներով շրջապատեալ է: Նշանաւոր է Գիտնոս գետը, որ Տարսնի արեւելեան կողմէն Տաւրոս լեռանց կողերէն փոքրիկ ակերու առուակներուն միացմամբ ահագին գետակ մը կը ձեւացնէ եւ գալով կ'ոռոգէ Տարսնի բոլոր այգիները եւ անտի կ'ընթանայ ուղղակի դէպ ի Միջեկրական ծով:

³ Օրինակ՝ Հայ Կարմիր Խաչը Կիլիկիոյ մէջ, տպ. Յ. Մ. Ազնաւոր, Կ. Պոլիս, 1921. նաեւ՝ Ս[արգիս] Մ. Ծոցիկեան, *Արեւմտահայ Աշխարհ*, տպ. Ա. Յ. Լէյլէկեան, Նիւ Եորք, 1947. նաեւ՝ Խորէն Դաւիթեան, *Կեանքիս գիրքը*, տպ. Շիրակ, Պէյրութ, 1967. նաեւ՝ Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman a la veille du génocide*, ARHIS, Paris, 1992. նաեւ՝ Անդրանիկ Տազեւեան, *Վահան Պէրլեւեան երաժիշտ-մանկավարժը*, Սիփան հրատ., Պէյրութ, 2004. նաեւ՝ Անի Ոսկանեան, *Ադանայի նահանգի հայերի տնտեսական վիճակը. 1909թ. ունեգրկում, Գիրք Ա.*, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2017. նաեւ՝ Ռուպերթ Թաթոյեան, *Կիլիկիահայութեան թիւը Հայոց Ցեղասպանութեան նախօրեակին*, Երեւան, 2021. նաեւ՝ Ս. Դ. [Սմբատ Դաւթեան], «Հարեանցի ակնարկ մը Թարսոսի վրայ», *Քիւրակն*, 24 Սեպտ. 1898, էջ 577-8. նաեւ՝ Բոյրաճու, «Տարսնի կրթական հաստատութիւնները», *Ծաղիկ*, Կ. Պոլիս, 30 Դեկտեմբեր 1899/11 Յունուար 1900, էջ 1-2. նաեւ՝ Գր. Հ. Գալուստեան, «Տարսնի Սէյնթ-Բօլ Գոլէճը եւ իր նուագահանդէսը», *Արեւելք*, Կ. Պոլիս, 12/25 Փետր. 1904, էջ 1. նաեւ նոյն՝ «Դպրոցական հանդէսներ Տարսնի մէջ», *Արեւելք*, 7/20 Մայիս 1904, էջ 1. նաեւ նոյն՝ «Կրթական գործը Տարսնի մէջ», *Արեւելք*, 29 Հոկտ./8 Նոյ. 1904, էջ 1. նաեւ Տիգրան, «Եղերական փճացում Ատանայի հայութեան. տոսկալի ջարդ ու կրակ Տարսնի մէջ», *Արեւելք*, 14/27 Ապրիլ 1909, էջ 1. նաեւ՝ Տիգրան Մ. Սէգ-Ջէն, «Ատանա մոխիր դարձած. Տարսն բոցերու մէջ. Մերսին ահ ու դողի մատնուած», *Արեւելք*, 20 Ապրիլ/3 Մայիս 1909, էջ 1-2. նաեւ՝ Մուրատ, «Տարսնի կացութիւնը Յունիս 20-էն մինչեւ Յուլիս 29», *Հայրենիք*, Պոստոն, 29 Սեպտեմբեր եւ 6 ու 30 Հոկտեմբեր 1920. նաեւ՝ «Տարսնի Հայ կարմիր խաչը», *Կիլիկիա*, Ատանա, 8 Սեպտ. 1921, էջ 1. նաեւ՝ Ներսէս Պալեան, «Տարսնի Սէյնթ Փոլ Գոլէճը», *Հայրենիք* ամսագիր, Ապրիլ 6(210):1940, էջ 141-54. նաեւ՝ Միհրան Մինասեան, «5 անտիպ վաւերաթուղթ՝ Կիլիկիոյ 1909 թուականի կոտորածներուն մասին», *Ազդակ*, 24 Ապրիլ 2009, էջ 85-92. նաեւ՝ Հելէն Դաւենպորտ Գիբոնս, *Տարսնի կարմիր գորգերը. Մի կնոջ յուշերը 1909 թուականի հայկական կոտորածների մասին*, թարգմ.՝ Արծուի Բախշինեան, «Տիր» հրատ., Երեւան, 2015:

Բնակիչ: Տարսուն ունի 3200 տուն եւ 15,000 բնակիչ, բացի՝ գիւղերէն, թուրք, ֆէլլահ, այսինքն «Սադուկեցի», հայ, յոյն եւ մարոնի:

Թուրք: Այս ազգը կարի կրթեալ է հոս, ամէն արհեստի մէջ մուտ գտած է եւ խիստ յաջողակ: Բարեսիրտ, աշխատասէր, խոնարհ գաղի մը պէս առանց խտրութեան կը վարուին ամէն ազգի հետ եւ միշտ սիրով են, որոց մեծամասնութիւնը երկրագործութեամբ կ'զբաղին եւ ունին ընդարձակ ու բարեբեր ագարակներ:

Մզկիթ: Գրեթէ տասը մզկիթ կայ ի Տարսուն, որոց մէջ նշանաւոր է Ուլու Ճամին իւր հնութեան կողմանէ յունաց ժամանակէն մնացած, ցարդ կը տեսնուի յունական տառերով նշանակուած բառերու բեկորներ եւ Քիլիսէ Ճամիսին⁴, որոյ աւանդատան դրան վրայ հայերէն տառերով ոտանաւորներ կան քանդակուած: Սոյն մզկիթը մասնաւոր եկամուտներ ունին, որոց առթիւ միշտ պայծառ եւ միշտ միօրինակութիւն մը կը կրեն: Թուրք ազգը ունի հոս քանի մը վարժարաններ, որոց մէջ նշանաւոր է «Մէքթէպի Իպթիտայիէ եւ Ռիւշտիյէ»⁵, բաց աստի, ամէն թաղ իր մասնաւոր վարժարանն ունի մանկապարտէզի դրութեամբ եւ երկսեռ: Սոյն վարժարաններու մէջ դասախօսութիւնը պարզ թուրքերէն են, կարդալ եւ գրել միայն, իսկ իպթիտայիէ եւ ռիւշտիյի մէջ արաբերէն եւ պարսկերէն լեզուներու դասեր ալ կը տրուին, ուսմանց գլխաւորներն ալ աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն, համառօտ եւ օսմանեան պատմութիւն:

Ֆէլլահ: Այս ազգը թէեւ թուրք բայց բոլորովին տարբեր սովորութիւններ ունին ի ծածուկ: Կ'ընդունին հոգեփոխութիւնը եւ մեծ յարգ կ'ընծայեն ծառերու ու մանց, որոց տակը խունկ կը ծխեն միշտ եւ մշտապառ կանթեղներու շարքով մը կը բոլորեն այս ծառերը, երբեմն խոյեր ալ կը զենուն անդ իբր ողջակէզ եւ այն զինուած ողջակէզի արեամբ պիսակ պիսակ նշաններ կը դրոշմեն կտրծքերնուն եւ այն տեղերնուն վրայ: Ունին մի քանի երեւելի շէխերու գերեզմաններ զորս կը պաշտեն խորին ջերմեռանդութեամբ, մանաւանդ այն օրը յորում մեծ բազմութեամբ կը դիմեն այդ վայրերը, ուր կ'աղօթեն երկիւղածութեամբ եւ կ'ընդունին օրհնութիւնը հոն գտնուող ներկայ շէխին, որ այն շիրիմներու մէջ հանգող շէխերու սերունդէն սերած են, այսինքն նոխորդն իր նախորդէն եւ այսպէս յաջորդաբար կ'ունենան այժմեան շէխն: Այս ներկայ շէխը կը բազմի զարդարուած աթոռի մը վրայ մօտ գերեզմանին, ձեռքերը երկինք բարձրացնելով աղօթք մը կը մըմնջէ, ամբողջ ժողովոյդեան համար մաղթանքներ կը կարդայ, յետ աւարտման աղօթքին «փառք քեզ Աստուած» ըսելով ժողովուրդը բարձր ձայնով կ'արտասանէ այս նախադասութիւնը, աղօթքը, եւ մէկիկ մէկիկ գալով կը համբուրեն նախ գերեզմանը եւ ապա շէխին ձեռքը, ամենայն յարգանքով ի յետս ընկրկելով կը մեկնին՝ մասնաւոր նուէրներ տալով շէխին: Այս ժողովրդին «Պաղչէ միւսլիմանի»⁶ ալ կ'ըսեն, մեծ մասամբ պարտիզաբնակ ըլլալուն համար, եւ իրօք ալ պարտիզաբնակ են, ընդհանրապէս քաղաքէն դուրս

⁴ Քիլիսէ Ճամիսի, արաբերէն՝ Եկեղեցի Մզկիթ: Կոչուած է նաեւ Էսկի-Ճամի՝ Հին Մզկիթ: Կառուցուած է Կիլիկիոյ Հերոմ Բ. թագաւորին կողմէ եւ անուանուած է Ս. Պօղոս Եկեղեցի (Միսաք Հ. Ճեափիրճեան, «Տարսունի Ս. Սոֆիա տաճարը»՝ *Էջմիածին*, Մայիս 2000, էջ 122):

⁵ Մէքթէպի Իպթիտայիէ եւ Ռիւշտիյէ.- արաբերէն՝ նախակրթարան եւ երկրորդական վարժարաններ:

⁶ Պաղչէ միւսլիմանի, թրքերէն՝ պարտէզի իսլամ:

վայրերը կը սիրեն ու բնակութիւն կը հաստատեն, մանաւանդ պարտէզներու մէջ, չունին վարժարան, չունին նաեւ մզկիթ, իրենց կրօնական արարողութիւնք կը կատարուին տուներու մէջ դարձեալ շէխի մը ներկայութեամբ, ունին տարբեր սովորութիւններ, էգ այծի, ոչխարի, կովու եւ այլն կենդանեաց, որք իգական սեռին կը վերաբերին, չեն ուտեր, շունի հետ խաղալ կամ ձեռք զարնելն բոլորովին մեղք կը համարեն, երեսնօրեայ ծոմապահութիւնը չեն յարգեր, կ'ուտեն գաղտնի, բայց տաճկաց հետ պայրամն ալ կ'ընեն, նոյնը Գուրպան պայրամին⁷ ալ կը կատարեն, զատիկ, ծնունդ, կաղանդ, Տօն Աստուածածնայ շատ կը յարգեն եւ երբեք չեն աշխատիր, միշտ սուրբ կը պահեն այդ օրերը, մաքուր լաթեր հագնելով մէկգմէկու փոխ այցելութիւններ կու տան այն օրերուն մէջ եւ կ'ըզբօսնուն խումբ խումբ: Ասոնց ծերունի դասը մեծ պատիւ ունի բոլոր ֆէլլահ ժողովրդեան մէջ թէ աղքատ ըլլայ եւ թէ հարուստ, բաւական է որ ծեր մ'է, ակնածելի է ատոնց մէջ եւ յարգանք կը վարուին անոր հետ, ուր որ տեսնեն ուղակի կը դիմեն ձեռքը, համբուրելով զայն օրհնութիւնը կը խնդրեն, վերջապէս այս ազգը բարի սովորութիւններ ալ ունի մէկգմէկ յարգելու, սիրելու, եղբայրաբար վարուելու կողմանէ նշանաւոր է ամէն ազգաց մէջ, չունի աղքատ մուրացկաններ, ամէնքն ալ աշխատասէր մարդիկ են, թէ այր եւ թէ կին մեղովի չափ գործունեայ, իրենց աղքատներն ալ իրենք կը խնամեն եւ չե՛ն թողոր բնաւ որ իրենց աղքատներէն մին փողոցէ փողոց մուրայ, այդ սովորութիւնը անպատուութիւն է ֆէլլահի մը համար, կը յարգեն նաեւ գաղտնապահութիւնը, այնպէս որ ամէն բան իրենց մէջ կը մնայ, եթէ կոհիներ եւայլն անկարգութիւններ պատահին, իսկոյն կը վերջացնեն իրենց մէջ, բաւական է որ ծերունի մը միջամտէ, երկուստեք կը հնազանդին այն միջամտող ծերուկի հրամանին, այսպէս ամէն ինչ դիւրութեամբ կը վերջացնեն մէջերնին: Զարմանալի ազգ մըն է այս սերունդը:

Հայք: Երեք հարիւր տունէ եւ 875 հոգիէ կը բաղկանան, եւ մեծ մասամբ արհեստով կ'ըբաղին, ոմանք ալ առետրով: Հոս հայերը չունին երեւելի վաճառականներ, ինչպէս այլ ազգիք, այսինքն թուրք, յոյն եւ արաբացի ազգերն, որք երեւելի ու համբաւոր վաճառականներ ունին Տարսոնին մէջ, իսկ հայ ազգն երկու երեք միայն, անոնք ալ ուրիշ վաճառականի մը ձեռնատուութեամբ կրնան գործել եւ մնացեալք խանութպանութեամբ, այլեւայլ արհեստով կ'ըբաղին, սափրիչի, կօշկակարի, հիւսնի եւ դերձակի նման արհեստներով: Հայ ազգը գրեթէ մեծ մասամբ աղքատ է հոս, որոց մեծամասնութիւնը հագիւ կարող է օրական ընտանեկան ծախքն հայթայթել, որոյ պատճառն է ծուլութիւնն: Անուրանալի ճշմարտութիւն մ'է այս, զի ծոյլ ծոյլ հայեր ունի Տարսոն, աւելի կը սիրեն զբօսնուլն քան թէ աշխատիլն, եթէ ամիս մը աշխատի տարսոնցի հայը, եւ մի քանի դրամ աւելցնէ, իսկոյն ինքը զինքը հաճոյքներու տալով կը մսխէ այն շահած պատրաստի դրամն, յետ սպառման պատրաստի դրամին նորէն կ'սկսի գործել կամ գործ որոնել, դրամ մսխելուն կերպը շատ լաւ գիտէ տարսոնցի հայը, վասն որոյ հարստութիւնը չը սիրեր եւ չախորժիր կալուածատէր ըլլալէն, որոյ իրաւացի ըլլալն յայտնի է արդէն, զի ահագին Տարսոն քաղաքի պէս տեղւոյ մը մէջ կալուած կամ եկամուտ ունեցող հայ մը չը կայ, ամենէն հարուստը միայն տուն մը կ'ունենայ եւ այս սահմանէն անդին չանցնիր:

⁷ Գուրպան պայրամի, թրքերէն՝ ողջակիզման տօն, իսլամներու գլխաւոր տօնը, որ կը յատկանշուի խոյեր զենելով:

Տարսոնցի հայը չ'ախոժիր նաեւ եկեղեցի երթալն, վարժարանի բարոքութիւն եւ զաւակին կրթութեան հոգ տանելէն: Ի մի բան՝ շատ անզգայ, անտարբեր հայեր են տարսոնցի ազգայինները, մանաւանդ բարոյականութիւննին վերջին ծայր խանգարուած է, այնպէս որ դարմանութիւն անկարելիութեան հասած է, մեծն Աստուած ինք ողորմի տարսոնցի հայուն:

Տարսոնցի հայերը ունին սքանչելի եւ հոյակապ եկեղեցի մը, որ իր հոյակերպ գմբէթով բոլոր Տարսոնի պարծանքը կրնայ համարուիլ, չի՛, չի՛ կայ շէնք մը որոյ նմանութիւնն ունենայ, ո՛չ թէ միայն Տարսոնի, այլ ընդհանուր Կիլիկիոյ մէջ եզակի է Տարսոնի սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին, նաեւ խիստ գեղեցիկ դիրք մը ունի, ընդարձակ բակ մը բոլորած է իւր շուրջ, այնպիսի բակ մը՝ որուն մէջ Պօղոսի պէս առաքեալ մը ծնած ու սնած է, բակ մը, ուր Լամբրոնացիներ փարած են հողին եւ պաշտած են զայն, ինչպէս մարգարէք Աւետեաց երկիրն պաշտեցին ու յարգեցին, այս այն բակն է որուն մէջ ի պատանեկութեան Պօղոս Առաքեալ իր փոքրիկ ու անզօր ձեռքերով ծառեր ու ծաղիկներ սերմանեց, գործաւորի մը պէս աշխատութիւն տուաւ զայնս խնամելու եւ ոռոգանելու համար արմատները, մէկ խօսքով այս այն բակն է, ուր դարձեալ Պօղոս Առաքեալ տաճար մը շինեց եւ սեղան մը կանգնեց իր սիրելի Տիրամօր անուան նուիրելով զայն, քարն ու կիրն ինք կրելով աղի քրտինք թափեց հոն, մաքրեց ու սրբագործեց եւ իր աչքին աղի արտօսներով լուաց ու սպիտակացուց այս պաշտելի վայրը, այսինքն Տարսոնի հայ ազգին Սուրբ եկեղեցւոյն այս ընդարձակ բակը: Ահա այն ծառերէն մին է որ կ'երեւի այսօր այս համբաւաւոր բակին արեւմտեան կողմը գտնուող չոր ու ցամաք «Պօղոս Առաքեալի ծառ» ըսուած այն մեծ ծառին բո՛ւնը որ իր նախորդէն սերած եւ նախորդն իր նախորդէն այսպէս յաջորդաբար մինչեւ մեզ հասած է այսօր, որոյ վրայ եկեղեցւոյ խորհրդաւոր զանգակը կախուած է: Այո՛, խորհրդաւոր է այս զանգակը, զի ամէն օր, գրեթէ օրը երկու անգամ ձայն բարբառից եւ յանապատի կը պոռայ ու կը դօղանջէ ի յուշ տարսոնցի հայուն ականջին, Պօղոս Առաքեալի յիշատակներն ի միտ ածելն եւ յարգել զայնս այս պաշտելի վայրին մէջ: Ի մի բան, այս բակը այն տո՛ւնն է, յորում Պօղոս Առաքեալի նախորդները կը բնակէին, ուր Յովնանի պէս մարգարէ մը փախուստ կու տայ Յովպէէն գալով կ'ապաստանի անոնց քով: Բայց աա՛հ, եօթնիցս աա՛հ, որ տարսոնցի հայն բոլորովին պաղ աջօք կը նայի այս բակին եւ չի յարգեր զայն պէտք եղածին պէս այս օր: Պօղոս Առաքեալի արտօսներով լուացուած ու մաքրուած տեղ մը աղբիւրով ծածկուած է այս օր եւ մաքրութիւն տեսած չէ բնաւ, թափուր ու ամայի գրեթէ բուերու բնակարան դարձած է, ուր մարդէ աւելի ջղջիկներ կը վխտան այս պաշտելի յարկին մէջ: Այս ընդարձակ բակին մէջ է նաեւ հին գերեզմանատունը, ուր կ'երեւին այսօր մի քանի շիրիմներ երեւելի անձանց, հին հայերէն ոտանատներով քանդակուած տապանաքարեր, ասոնց մէջ նշանաւոր է այս երկու ոտանատներն, մին քահանայի մը տապանաքարին վրայ քանդակուած հայերէն տառերով, եւ միւսը անգղիացիի մը, անգղիերէն լեզուաւ եւ գրերով: Այս անգղիացի բարեպաշտ ուխտաւորը ի կենդանութեան փափաք կը յայտնէ թէ յետ ի մահուան զիս Տարսոնի հայոց գերեզմանատունը թաղեցէք, եւ փափաքին համեմատ կը կատարեն զայն, այս անձը Տարսոն գալով կը մեռնի, ուստի մարմինը հոս կը թաղեն, որ կը մնայ հոս մինչեւ ցայսօր: Այս մարդը երեւելի բժիշկ մ'է եղեր, ազգաւ անգղիացի, կրօնքով բողոքական, կը փափաքի գալ եւ

Տարսոն լրացնել իր մնացած օրերը, այն արդար նպատակաւ, որ երբ մեռնի Պօղոս Առաքեալի օթեանին մէջ հանգչին իր ոսկերք:

Ազգային վարժարան: Այս յիշեալ բակին մէջ արեւելեան կողմն է, որոյ կից, դէպ ի հիսիս է նաեւ երկսեռ վարժարանը, բայց ցաւալին այն է որ ընդարձակ սենեակներու կը նմանին քան թէ վարժարանի մը, առանց դասարանի շինուած տոճե սրահներ, ուր կ'ուսանին աշակերտք գրասեղանի մը նմանութիւն ունեցող մի քանի խախուտ տախտակներու վրայ նստած: Այս վարժարանը ունի բաւական կամուտներ, քանի մը տուններ որք վարձու կը տրուին եւ իւրաքանչիւր տարի գրեթէ 60 ոսկւոյ չափ գումար մը հասոյթ կը գոյացնեն եւ այդու հանդերձ միշտ աղքատ եւ միշտ խարխուլ կը մնան, թէեւ աշակերտք ալ մեծ մասամբ թոշակաւոր են ըստ կարողութեան մէկ մէծիտիյէն սկսելով մինչեւ 3 դրուշ ամենէն յետինին] համար կ'առնուի: Այս գործողութիւնք մասնաւոր գաղտնիքներ ունին, բայց թաղականք պատասխանատու են Գեթսեմանիի դատաւորին, մանաւանդ Գ. Գ., Կ. Ն., Տ. Մ.⁸, որք այդ ազգային իրաւանց շնորհիւ կ'ապրին այսօր, զի տարսոնցին շատ ռամիկ է եւ դիւրաւ կը խաբուի:

Այս վարժարանը կ'ունենայ հարիւր-150 աշակերտ եւ երկու դասատու, մին տնօրէն 3 ոսկի ամսականով եւ միւսը օգնական 1 ոսկի, երկսեռ վարժարանն ալ գրեթէ 40-50 ուսանող կ'ունենայ, նոյնպէս թոշակաւոր, 1 վարժուիի որոյ ամսական 2 ոսկի կամ պակաս, վարժարանի շարունակութիւնը ութը ամիս կը տեւէ միայն, 4 ամիս արձակուրդ մը կ'ունենայ ամարանոց երթալու համար: Արձակուրդի ժամանակ պաշտօնէից ամսական չը տրուիր, կը մնան անվարձք մինչեւ որ նորէն պաշտօնի սկսին յաջորդ տարուան սկիզբը:

Ուսումնք: Կարեւոր դասեր չեն աւանդուիր, լոկ հայերէն, գաղիերէն եւ տաճկերէն պարզ ընթերցումներ են եւ գրավարժութիւն, ամենէն բարձրագոյն դասը երկրորդ վարժութիւն, համառօտ թուաբանութեան չորս գործողութիւն եւ այսպիսի խաղալիք բաներ:

Նոյն է նաեւ երկսեռ վարժարանը, բայց այս տարի կը յուսանք թէ աւելի բարձր եւ աւելի բարոքեալ պիտի տեսնեմք երկսեռ վարժարանը շնորհիւ համեստափայլ Օր. Ռուիմա Քեռիեանի, որ Ատանայի եւ Մարաշի Ամերիկացոց երկսեռ վարժարաններէն վկայեալ եկած Տարսոնի երկսեռ վարժարանի ուսուցչութեան պաշտօնը ստանձնած է, երանի՜ թէ տգէտ ու կոշտ, վարժարանի երեսը բնաւ չը տեսնող սպասաւորութեւէ առաջ եկած ճարպիկ որկրամոլներն արգելք մը չը յարուցանէին, վասնզի այս աղաները ուսեալ եւ յաջողակ ուսուցիչներէ չեն ախորժիր, չեն գիտեր թէ ինչո՞ւ համար կ'ուզեն որ դասատու եւ դասատուի միշտ իրենց պէս տխմար մը ըլլայ: Թէեւ խնդիրը պարզ է, բայց որո՞ւ պիտի հասկցնես, քանի որ Տարսոնի հասարակութիւնը վերջին ծայր ռամիկ է: Բնաւ չէ տեսնուած որ Տարսոնի մէջէն դասատու մը գոհունակութեամբ մեկնի, այլ հակառակը, միշտ գծուած եւ միշտ դժգոհ մնալով գացած է կամ կիսկատար թողլով պաշտօնը ակամայ խոյս տուած է: Եղած են ոմանք որ կառավարութեան դիմումներ ալ ըրած են, ինչպէս 94 թուականին Ե. Փ. Էֆէնտի օրերով անօթի եւ անդրամ թողլով ստիպեցին վերջապէս գալ կառավարութեան եւ բողոքել ազգութիւնը, մինչդեռ ազգը լումայ մը իսկ պարտական չէր մնացած, մի քանի ամիսներ առաջ ամէն անհատ վարժարանի պակտանեալ իր պարտքը մատուցած էր թաղական աղայից, եւ այդ աղաներն են որ կ'ստիպեն խեղճերը

⁸ Հաւանաբար՝ Տարսոնի ազգային գործիչներու անուանց սկզբնատառեր:

սոյն եւ այսպիսի միջոցներու դիմել ու խայտառակովի, այդ գործողութեամբ արդարացի փաստ մը կ'ունենան ռամիկը խաբելու, թէ զայն փորձելու համար այսպիսի միջոցներ պէտք է որ ձեռք առնուին թերեւս ազգասէր չըլլայ: Այս եւ ասոր նման գործերով այնքան եկամուտով Տարսոնի վարժարանը կարգ կանոն դեռ մուտ գտած չէ, միթէ ազգին աղքատ իրաւունքները ուտող այսպիսի մուրացկան, չըսեմ գող աղաներ պիտի մարսէ՞ն արդեօք, այս մասին ես տարակոյս չունիմ, զի ասոնց ստամոքսը շատ առողջ է, մանաւանդ վարժ են, կարող են դիւրաւ մարսել, ինչ որ ալ ըլլայ իմ կողմանէ բարի ախորժակ կը մաղթեմ, տարսոնցի հայ ռամիկը թող մտածէ, վասնզի դրամ տուողը ինքն է եւ ինքը կը կորսնցնէ, մանաւանդ իրեն զաւակնին ալ իրեն պէս ռամիկ ու տխմար կը մեծնան: Այս վերոյիշեալ աղաներու դարձեալը պատմեմ, որով մեծ դեր կը կատարեն Տարսոնի ազգային գործերուն մէջ: Այսքան եկամուտները հաւաքելէ զկնի, ազգը միշտ պարտական կը ձգեն, ահաւասիկ իրենց ցոյց տուած տարեկան հաշտոյ մէկ ցուցակը.

98 տարուան եկամուտ. տուներէն այսչափ, վարժարանի թոշակաւոր աշակերտներէն այսչափ, թապախներէն⁹ (սկուտեղ) այսչափ, կնունքէն, հարսանիքէն եւ ազգային տուրքէն ալ այսչափ, զինուորական տուրքի հասոյթէն գոյացածն ալ այսչափ, ընդհանուր գումար այսքան, գալով ծախք, տասը տարիէ ի վեր տունի մը դատը կը տեսնուի հայ պապականաց հետ, որուն առթիւ իսկոյն հաշիւը ցոյց կու տան եւ տետրակը կը փակեն, ազգը դարձեալ պարտական ձգելով: Ահա ծախքի օրինակներէն մին. տան դատին համար տուածնիս. մեր փոխանորդ փաստաբան (տաժա վէքիլի) այսինչ էֆէնտիին 5 ոսկի, դարձեալ 10 ոսկի, դարձեալ 50 դրուշ, դարձեալ 23 դրուշ, դարձեալ 15 ոսկի, դարձեալ 30 դրուշ, դարձեալ 800 դրուշ, դարձեալ 7 ոսկի, գումարն ի՞նչ եղաւ, այսչափ հանեք եկամուտէն կը մնայ այսչափ, ուրեմն ազգը դեռ պարտական է, ի՞նչ դիւրին հաշիւ: Եթէ ազգայիններէն մէկը երկու երեք ոսկի նուէր մը ընէ եկեղեցւոյ՝ դարձեալ իսկոյն կը դառնայ մէջտեղը եւ իսկոյն ի հոլորն յափտենից կը դրկէ այդ փայլուն կտորները: Այս աղաներու «դարձեալ»ը այնպիսի յատկութիւն մը ունի որ ջրաղացի դարձող քարի մը պէս կ'աղայ ինչ որ ըլլայ եւ իսկոյն կը լափէ, ուրեմն ապրի այս «դարձեալ»ը որ պարզերես դուրս կը հանէ ժողովէն մեր տարսոնցի աղաները: Յաւալի բան, չի կայ ըսող մը թէ ե՞րբ, ո՞ր թուականին կամ ի՞նչ անուն փաստաբանի տրուեցաւ այս դրամները, կամ ո՞ր է ատոնց ընկալագիրը: Թերեւս համարձակողներ ըլլան, բայց... ուրեմն ի՞նչ ընեն խեղճ ազգայինները, միշտ թող տան եւ անոնք ալ շարունակ «դարձեալ»ի թող փոխեն ու զբօսնուն, ինչպէս փոքրիկներն ալ նոյն ժողովոյ սրահին մէջ հոլ կը դարձնեն, որոնցմէ մին երկրորդ հաշիւ մըն ալ տուաւ, այս հաշիւները ալ մէկգմէկու կու տան իրենց մէջ եւ կը փակեն հաշտոյ տետրակները, դուրս ելնելով անմիջապէս կը հաղորդեն ժողովրդեան իրենց դեռ պարտական, այսինքն ազգին պարտական մնալը:

Երկրորդ հաշտոյն օրինակը: Եկեղեցւոյ համար ծախք. խունկ եւ մոմ, խունկ, խունկ, խունկ, մոմ, մոմ, մոմ, իւղ կանթեղին համար, իւղ, իւղ, իւղ, խունկ, մոմ, իւղ, խունկ, խունկ, խունկ, մոմ, մոմ, խունկ, իւղ, մոմ: Գումարը այսչափ, եկեղեցին ալ պարտական է, թապաղին հասոյթը չէ գոցած այս ծախքերը: Ահաւա-

⁹ Նկատի ունի պատարագի ընթացքին դրամահաւաքութեան նպատակով պտտցուող սկուտեղը:

սիկ ճշմարիտ խայտառակությւն մ'ալ թերեւս կատակ թուի, բայց ազգասէր հետաքրքիրը ուղղակի Ատանայի փոխ առաջնորդ Տ. Խաչատուր հօրմէն ալ կրնայ ստուգել, զի նորին արժանապատուութիւնը անգամ մը պատահեցաւ այս ժողովի կնճռոտ հաշիւներուն եւ չի գիտցուիր թէ ինչպէ՞ս լուրթեամբ առանց բան մը ըսելու մեկնեցաւ յԱտանա: Ոչ քանականութիւնը յայտնի եւ ոչ ալ ժամանակը, ծախքի գումարէն զատ ուրիշ բան ցոյց չեն տար այս խունկ, խունկ, խունկ շարին մէջ, բայց այս ալ խոստովանիմք, որ Տարսոնի եկեղեցին խունկ ուտող ու մոմ կրծող մի քանի մուկեր ունի, որ շատ շուտ եւ գաղտնի պահարանը բանալով կ'ուտեն ու կը կրծեն զանոնք, ուստի կը հատնի շուտ մը, որով կ'ստիպուի այս լուսարարապետ Կ. Մ. Էֆէնտին շուտ շուտ խունկ ու մոմ գնել: Ի՞նչ ընէ խեղճ մարդը, եկեղեցոյ համար պէտք ըլլալիք բաներ են, խունկ ու մոմ գտնուիլն անհրաժեշտ պէտք է: Աստուած այսպիսի խունկ ու մոմ ուտող ու կրծող մուկերուն հոգին առնէ, ամեն:

Հայ պապական: Քսան տուն միայն, եւ 60-70 հոգի, ունին մեծկակ տուն մը որոյ սենեակներէն միուն մէջ շարժական սեղանի մը առջեւ կը կատարեն եկեղեցական արարողութիւննին, ունին վարդապետ մը, քարոզիչ եւ խոստովանահայր: Այս վարդապետը փոխանորդող է Ատանայի գերապածառին: Այս տան սրահին մէջ նաեւ հայ պապականաց վարժարանը, ուր 10-15 հայ պապական մանուկներու հետ 25-30 ալ հայ լուսաւորչական տղայք կը յաճախեն: Այս վարժարանը ունի դասատու մը, բաւական յաջողակ, 20 ոսկի տարեկան թոշակով: Այս վարժարանի գլխաւոր դասերն են հայերէն, գաղիերէն, տաճկերէն պարզ ընթերցումներ, համառօտ թուաբանութիւն, եւ այլն, քրիստոնէական Հռովմէական ս. եկեղեցոյ: Այս տարսոնցի կոչականք անելի քրիստոնէական դասերու հոգ կը տանին քան թէ ուրիշ դասերու, եւ աշակերտք ալ աս պատճառաւ եկեղեցի պէտք է երթան, եթէ ոչ կ'աքսորուին:

Յոյն: 70-80 տուն, 300-330 հոգի, ունին երկսեռ վարժարան մը երկու դասատուներով, 100ի չափ ալ աշակերտ, վարժարանի տարեկան ծախքերն են 70 ոսկի, դասախօսութիւնք յունարէն եւ այլն:

Մարոնի: 30 տուն, 80-90 հոգի, 1 վարժարան, 50-ի չափ ալ աշակերտ, 1 դասատուով կը կառավարուի սոյն վարժարանը, 40 ոսկի տարեկան ընդունելով, ունին նաեւ եկեղեցի մը եւ մէկ ալ վարդապետ եւ քարոզիչ մը, երկուքն ալ արաբախօս ճարպիկ անձեր:

Բողոքական: 130 տուն, ամենքն ալ արիեստատու, ունին վարժարան մը թաղային, մէկ դասատու, 60-70 աշակերտ, գրեթէ այս աշակերտաց ալ մեծ մասը հայ լուսաւորչական են: Ասոնց վարժարանը բաւական կանոնաւոր է, որոյ դէմն է ժողովարանը: Յիշեալ վարժարանի ծախքը ամերիկացոց կողմէ կը հոգացուի: Ունին նաեւ երկսեռ մանկապարտէզ մը 2 վարժուիչով, ուր 30ի չափ աղքատ փոքրիկ երկսեռ մանուկներ կը կրթեն, որոց ծախքն ալ դարձեալ ամերիկացիներէն է: Բողոքականութիւնը օրէ օր յառաջ կ'երթայ ի Տարսոն, գրեթէ ժողովարանը փոքր կու գայ այսօր, ուր մեծ մասամբ հայ լուսաւորչականներ են դիմողը: Գրեթէ օրէ օր կ'աւելնան բողոքականութեան յարելով, մինչդեռ ասկէ հինգ տարի առաջ հազիւ 20, 25 տուն կայ եղեր, աչքերնին լոյս մեր մօրուքը երկար տէրպապաներուն, ամեն ազգ շահելու, անելցնելու կ'աշխատի, ասոնք հակառակը կորսնցունելու վարժ են, մեռել թաղելէ, եղինձ (բիլա) ուտելէ զատ բան չեն գիտեր, միայն թաղական աղաներուն հետ թող գործեն, որպէսզի քիչ քիչ ազգը ցրուելով ամբողջ եկեղեցին իրենց մնայ որ կարողանան դիպու-

թեամբ ծախել զայն ալ, եւ դրամը ազատօրէն վայելելով, վասնզի դարձեալի տեղի չը պիտի տրուի: Այս վերոյիշեալ բողոքական վարժարաններու ընդհանուր ծախքն են 100 ոսկի, 40ական վարժուիիներու, 20 ալ թաղային վարժարանի դասատուին: Ունին ուսեալ, կիրթ եւ բարեսիրտ քարոզիչ մը, որ գիշեր ցորեկ անդադար կ'աշխատի ու կը յորդորէ հոտը ուրոյն ուրոյն այցելութիւն տալով կը խնամէ զանոնք նորին մեծապատուութեան ջանքով, գրեթէ բոլորովին տարբեր է բողոքական ազգայիններու վարքն ու բարքն: Կիրակի օրեր, մեծ եւ պզտիկ, այր եւ կին, ամէն ոք ժողովարանն է, ուրիշ տեղ գործ չունի, իսկ մերայինք ուղղակի սրճարան կը դիմեն առանց բանի մը նայլետու, հազիւ հազ հոն կը նետուին խաղին ժամանակը չը կորսնցունելու համար, զի եկեղեցի եւ աղօթք ըստած բանը նշանակութիւն չունի ասոնց քով: Վերջապէս նախանձեղի կացութիւն ունի Տարսոնի բողոքականութիւնը անձանց ոմանց շնորհիւ: Աստուած մերիներուն հոգին առնէ որ առանց անոնց կառավարուէր եկեղեցին ու վարժարանը:

Գոլէճ: Ամերիկացիք ունին նշանաւոր գոլէժ մի ի Տարսոն, ընդարձակ վայրի մը մէջ գեղեցիկ շէնք մ'է, ունի առջեւը բաական մեծութեամբ պարտէզ մը, ուր կ'ըզբօսնուն աշակերտք արձակուրդի ատենները:

Այս Գոլէճը ունի 100ի չափ աշակերտ, ամէնքն ալ հայ, բնիկ տարսոնցի, ատանացի եւ ոմանք ալ թեմերէն, որոյ տէր եւ տնօրէն Մըսթըր Քրիսթի¹⁰ անուամբ ամերիկացի պատուելի մը, Ամերիկայէն դրկուած, որոյ հսկողութեան տակ է ամբողջ վարժարանը: Այս անձը բանիբուն, ուսեալ մարդ մը ըլլալուն համար ամբողջ Ատանայի կուսակալութեան մէջ գտնուող հայ ազգայիններու համակրանաց արժանացած է, զոր կը սիրեն խիստ ու կը յարգեն զայն միշտ: Այս վարժարանը գիշերօթիկ է, աշակերտք ալ թոշակաւոր, բայց աղքատ եւ անպաշտպան որբեր ալ կ'ընդունի ծրիաբար, ուր գրեթէ քառասունէ աւելի որբեր կը խնամուին ամեն ծախսերնին վարժարանէն հոգացուելով: Այս վարժարանը բարեսիրական գործոց մայրն է, ուր արժանաւայել գործողութիւնք կը ծնանին ու կ'աճին: Ունի 6 դասատու, յաջողակ եւ կարողատէր անձեր, որոց տարեկան 50-70 ոսկի թոշակ կը տրուի, 7 կարգէ կը բաղկանան վարժարանի աշակերտք, 6-րդ եւ 7-րդ կարգաց բարձր ուսումներ կը տրուին, գիտական դասեր, աստղաբաշխութիւն, հոգեբանութիւն, քիմիագիտութիւն, բնագիտութիւն, կենդանաբանութիւն եւ այլն, լեզուք անգլերէն, գաղիերէն, տաճկերէն, յունարէն եւ հայերէն, այս վարժարանը Ատանայի կուսակալութեան մէջ ամենէն բարձր ու առաջինն է: Saint Paul's institute, Սէյնթ Բօլ'զ Ինստիտուտ անուամբ կը ճանչցուի ընդհանուր կուսակալութեան մէջ:

Գործարաններ: Տարսոնի նշանաւոր գործարաններ, որոց մէջ նշանաւոր էր Մարօմաթիի դերձանի գործարանը (իբլիկ ֆապրիգասը): Այս գործարանը

¹⁰ Rev. Thomas D. Christie.- Ծնած է Իրլանտայի Թայրոն ասանը եւ մանուկ հասակին տեղափոխուած է Միացեալ Նահանգներ, ուր հետեւած է Էնտովըրի Աստուածաբանական ճեմարանի դասընթացքներուն եւ պսակուած պսակաւոր արուեստից տիւողոսով, ապա մասնակցած է Մ. Նահանգներու քաղաքացիական պատերազմին: 25-30 տարի անխափան վարած է Տարսոնի Սընթ Փոլզ Քոլէճին տնօրէնութիւնը, միաժամանակ դասաւանդելով զանազան նիւթեր (Պալեան, էջ 142-3): Իր նախաձեռնութեամբ հիմնուած է Մարաշի Ճեմարանը (Ակադեմիան): 1909ի կիլիկեան կոտորածներու ժամանակ փրկած է բազմաթիւ հայերու կեանքը:

կ'արտադրել մանածիկ ամէնէն նուրբ եւ մաքուր տեսակները, կարող մեքենայից միջոցաւ տեսակ տեսակ թել ու դերձաններ կը շինէ այնպէս, որ բոլոր Թուրքիոյ մէջ մուտ գտած է այս գործարանի արտադրած մանածիկ: Տարսոնի մեծ ծառայութիւն մը կ'ընէ քանզի աղքատիկներ մեծ մասամբ հոս կ'աշխատին ու կը պատասպարուին ընտանեկան պիտոյքնին հոգալով: Կրնամ ըսել թէ այր եւ թէ կին սկսեալ հինգ տարեկան օրիորդներէն մենչեւ յիսուն տարեկան ծերուկներ կ'աշխատին ըստ աստիճանի եւ գործից օրական ընդունելով: Գրեթէ ուր, ինն հարիւր գործաւորաց տեղ մ'է այս գործարանն:

Ալիւրի ջրաղացք: Նշանաւոր ջրաղացներ կան հոս, նոյն եւրոպական մեքենաներու գործողութեամբ ամէն տեսակ ազնիւ ալիւր կ'արտադրեն, զորս Զմիւռնիա եւ Մարսելիա կը դրկոյին Տարսոնի ալիւր անուամբ (Թարսուս ունը), նոյնպէս չըջըրի գործարաններ, ուր բամպակը կը բաժնեն կուտէն (այսինքն սերմէն): Այս յիշեալ գործարաններուն մէջ ալ հարիւրաւոր այր եւ կին կ'աշխատին օրական վարձք ընդունելով:

Այս գործարանները ամենքն ալ Կիւտնոս գետի ջրով կը դառնան այլեայլ բաժանումներու վերածելով զայն, վրան գործարաններ հաստատած են, այս գործարանները թուրք եւ յունաց կը պատկանին, հայք ոչինչ ունին ասոնց մէջ, միայն կ'աշխատին այս գործարաններու մէջ:

Հնութիւնք: Տարսոն ունի շատ մը հնութիւններ, կրնամք ըսել թէ նոյն ինքն Տարսոն հնութիւն մ'է արդէն: Ամէն կողմը կը տեսնուի հին քարերու բեկորներ այլ եւ այլ հին լեզուաւ եւ գրով քանդակուած կենդանի վկաներ, նշանաւոր է նաեւ հայոց գերեզմանատունը, գեղեցիկ պարտէզի մը մէջ ահագին բերդ մը, չորս պատերէ բաղկացեալ քարաշէն պարիսպ մը, որուն Սարտինաբաղի գերեզմանն է կ'ըսեն, թերեւս ուրիշ բան մը ալ եղած ըլլայ որ չը գիտցուի, ոմանք ալ գանձատուն է եղեր կ'ըսեն հռովմէացոց ժամանակէն մնացած, կամ մահապարտներու յատկացեալ բանտ մը, որոյ ստուգութեան մասին տեղեկութիւն ունեցող մը չը կայ:

Պօռնիկ Գուլէ: Ահագին բերդ մը ալ այս է, բլուրի մը նմանութեամբ, որոյ մէջ տեղ տեղ ահագին պատերու բեկորներ կը տեսնուին եւ սենեակի ձեւ ունեցող խոռոչներ, ասոր վրայ ալ շատ մը կասկածներ կան, այս յիշեալ բերդը Տարսոնի արեւելեան հիւսիսային կողմն է, որոյ դէմն է Ամերիկացոց Գուլէժը դէպի հիւսիս: Տուններու ոմանց մէջ հոր փորելու առթիւ յղկուած քարեր կը գտնուին, որք յարգի են Տարսոնի մէջ նոր շինութեանց համար, այս քարերէն զատ նոյն փորուած հորի խորերէն մօզայիք քարերով հիւսուած գեղեցիկ սրահներ կը բացուին, որ շատ զարմանալի է, ընդհանուրի կարծիքն է թէ ի հնումն Տարսոն բաւական ցած է եղեր, քանիցս հիմնայատակ ըլլալով՝ մի քանի անգամ նորոգութիւն կրելու համար իր բնական դիրքը կորսնցուցած է, լեցուած ու բարձրացած ըլլալով, առաջի դրութիւնը կորսնցուցած է որ շատ հաւանական է:

Նշանաւոր սրճարան մը: Կիւտնոս գետի ճիւղերէն միոյն վրայ շինուած գեղեցիկ սրճարան մ'է, գրեթէ Տարսոն քաղաքի մէջ գտնուող սրճարաններու առաջինն է, իւր դիրքի գեղեցկութեան կողմանէ նշանաւոր է, վերոյիշեալ Կիւտնոս գետի մէկ ճիւղը գալով այս սրճարանի մէջէն կ'անցնի, երկուքի բաժնելով զայն, որոյ վրայ դախթեր հաստատած են, ուր կը նստին յաճախորդք, կայ հոս երկու դախթ դէմ առ դէմ շինուած, որոյ տակէն կ'անցնի այս նշանաւոր ջուրը, վերոյիշեալ դախթերու մէջտեղ ահագին քար մը կայ սանդուխի աստիճանի մը ձեւով, որոյ վրայ կոխելով կը լուացուին շատ անգամ, այս քարին 60-70 ոսկի

կու տան երոպացի այցելուք, յունական գրերով ոտանաւորի պէս բաներ կան գրուած, զորս արդի յոյնք, այսինքն տարսոնցի յոյները չեն կրնար հասկնալ այս գրութեան նշանակութիւնը, եւ քարն ալ բաւական մեծ եւ խիստ ծանր ըլլալուն համար, սայլակ մը հազիւ կարող է կրել զայն եւ տէրն ալ շատ հարուստ, որ ոչ կը ծախէ եւ ոչ ալ կը թողու որպէսզի վերցունեն զայն: Հոս կը մնայ միշտ, միայն յոյները ախ մը քաշելով կ'անցնին ու կը դառնան քովէն:

Տարսոն կը բաղկանայ 24 թաղէ եւ 3200 տունէ, 1500 կամ ւաւելի ֆէլլահ, 300 հայ, 70-80 յոյն, 70-90 կամ 130 բողոքական, 20 կամ պակաս, 50 կամ պակաս մարոնի, ընդամենը գրեթէ 15,000-16,000:

Կիւտնոս գետը Տարսոնի արեւ. հիւսիս կողմը, Պոյամ դաշտավայրի մէջ գտնուող կիսակործան եկեղեցւոյ մը մէջէն կը բխի եւ գալով կ'անցնի «Քէհրիզ-պան թէփէսիի» ստորոտէն (բլուր գերեզմանաց), ուր կ'ընդունի ուրիշ առուակներ եւ երթալով կը մեծնայ, ահագին գետ մը կը կազմէ, ուղղակի Տարսոն գալով կը հասնի Միջերկրական ծով: Այս վերոյիշեալ բլրակի շրջակայքը կան շատ մը տաճկաբնակ գիւղեր, մանաւանդ այս բլրակի գագաթին վրայ կ'երեւի հազարաւոր գերեզմաններն հին աւուրց մնացած: Գեղեցիկ տապանաքարեր հայ, յոյն գրերով քանդակուած: Այս բլրակը գրեթէ 5-6 քմ. հեռի է Տարսոնէն:

Ջրվէժ: Տարսոն ունի ջրվէժ մը, հետաքրքրական տեղ մ'է այս վայրը, ուր Կիւտնոս գետը գալով բաւական բարձրութիւն ունեցող տեղէ մը վար կը թափի, այս յիշեալ տեղոյն Իսքէնտէր համամի¹¹ ալ կ'ըսեն: Իբր թէ Մեծն Աղեքսանդրոս յաղթական բանակով գալով կ'իջեանի այստեղ, եւ օրուան տաքութենէն նեղուելով այս ջրոյն մէջ կը մտնէ լողալու դիտաւորութեամբ, ուր կ'ըսկսի իսկոյն դողալ: Այս դողը սարսուռ կ'ազդէ Մեծն Աղեքսանդրի, ուստի իսկոյն ջուրէն դուրս ելնելով կը հրամայէ զօրաց խոյս տալ անտի, առարկելով թէ բոլոր աշխարհ ինէ դողաց, բայց ահա ես ալ այս ջուրէն կը դողամ, ուրկէ Մեծն Աղեքսանդրոս կը փախի:

Այս Կիւտնոս գետը ի հնումն Տարսոնի պարիսպներէն բաւական հեռի վայրէ մը կ'անցնէր, յետոյ յունաց կայսերներէն մին այս գետի ջուրը քաղաքին մէջ բաժնելու համար առջեւը ահագին պարիսպի պէս պատ մը կը քաշէ, ուրկէ ջուրը կը բաժնուի այլեայլ առուակներով կ'ոռոգէ բոլոր Տարսոնը: Յետոյ պաշարումի մը ատեն սոյն պարիսպը կը կործանեն, քաղաքը անջուր թողելով անձնատուր ընելու համար:

Եւ այս ան կիսակործան պարիսպն է, որոյ վրայէն ջուրը վար կը թափի ահագին ջրվէժ մը կազմելով, որոյ տակ ցարդ կը տեսնուին սենեակներ, սանդուխտներու աստիճաններ եւ այլն հետաքրքրական բաներ, եւ որ անխախտ կը մնան ջրոյն տակ:

Շարունակելի:

Յ. Օ. Մանծիկեան, լուսանկարիչ, Տարսոն
[18]98, Հոկտ. 23

¹¹ Իսքէնտէր համամի՝ Իսքէնտէրի (Աղեքսանդր Մակեդոնացիի) բաղնիք:

AN UNPUBLISHED REPORT OF 1898 ON DARSON (TARSUS)

(Summary)

MIHRAN MINASIAN (mihran.min@gmail.com)

This unpublished report on Darson, written by the photographer H.O. Mandzigian in 1898, partly compensates for the absence of a memorial book on Darson/Tarsus. It describes the Armenian and other inhabitants of the city, its schools, religious buildings, factories, ruins, social life, etc.

